

Brott förklarat: en introduktion

Henrik Andershed

*Brott förklarat är en modell, inte ett facit.
Den vilar på decennier av forskning men
bär också mina bedömningar. Använd den
gärna som ett verktyg att tänka med och
pröva den mot det du själv ser.*

HENRIK ANDERSHED

Innehåll

Om den här introduktionen till Brott förklarat	1
Ett sorterat sätt att tänka om normbrytande, brottsligt beteende	1
Modellen i korthet	1
Modellen på EN sida.....	3
Omgivningen är viktig, men är inte en direkt orsak	4
Omgivningen formar individen genom inläring.....	4
Orsak och det som bara banar väg	4
Skyddet, den positiva sidan	5
Från uppväxt till brott och livssituation	5
Samma handling kan ha olika orsaker	5
Situationen, det som avgör här och nu	6
Hög och låg brottsbenägenhet.....	6
Konsekvenserna av beteendet blir en del av orsaken	6
Olika kombinationer av orsaker förklarar olika normbrytande, brottsliga beteenden	7
Nätverkskriminaliteten	7
Orsaker i olika åldrar och kön	7
Det går att förebygga	8
En gemensam karta för alla som förebygger	8
Hur man bör förebygga enligt modellen.....	8
Brott förklarat och RBM.....	9
Brott förklarat och CPTED	9

Om den här introduktionen till Brott förklarar

Det här dokumentet är en kort introduktion till den teoretiska modellen Brott förklarar. Modellen är tänkt att ge en ökad förståelse för orsakerna bakom normbrytande, brottsligt beteende, och att vara ett stöd för alla som möter eller kan påverka det, från föräldern och förskolläraren till socialsekreteraren, polisen, kriminalvårdaren och stadsplaneraren. Mer fullständiga och detaljerade beskrivningar av modellen, och av vad den betyder för hur man kan effektivisera det brottsförebyggande arbetet och mer specifikt hur olika aktörer kan bidra, finns i andra skrifter om Brott förklarar.

Ett sorterat sätt att tänka om normbrytande, brottsligt beteende

Normbrytande, brottsligt beteende är varken ett mysterium eller ett öde. Det växer fram på sätt som går att förstå, och orsakerna går att påverka och motverka.

Det finns många olika uppfattningar om vad som orsakar det: föräldrarnas förmåga att uppfostra, att växa upp i ett socioekonomiskt utsatt bostadsområde, psykisk ohälsa, ADHD, svaga skolprestationer, arbetslöshet, missbruk och mycket mer. Alla de här sakerna är i forskning påvisade riskfaktorer. Ett vanligt missförstånd, givet det, är att de alla också är direkta orsaker, och att insatser därför bör inriktas just på dem. Men enligt Brott förklarar är ingen av de här faktorerna i sig en direkt orsak, och insatser som bara riktas mot dem hjälper därför inte hela vägen med att påverka individers normbrytande, brottsliga beteende.

Modellen Brott förklarar sorterar och tydliggör vad som är vad. Den lägger ihop forskningen till en enda karta över hur normbrytande, brottsligt beteende växer fram, skiljer det som faktiskt orsakar från det som bara följer med eller försvårar, och visar var man kan gripa in, från förskolan till stadsplaneringen.

Modellen i korthet

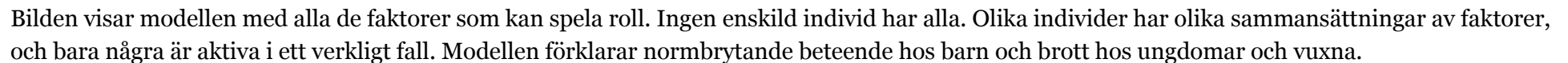
Modellen är ritad på en enda sida som en översiktlig karta med fem delar, som läses från vänster till höger. *Arvet* ger varje individ en uppsättning medfödda utgångslägen, *de fem neurologiskt grundade förmågorna*, och olika barn har olika lätt och svårt med olika saker redan från början. Utgångslägena är formbara i samspel med omgivningen och avgör ingenting på egen hand.

Under *socialisationen under uppväxten* påverkar individens omgivning, alltså familj, förskola och skola, umgänge och fritid, bostadsområde och miljö inklusive den digitala, hur egenskaperna utvecklas. Omgivningen påverkar via inläring och är inte i sig en direkt orsak, utan formar de egenskaper som i sin tur kan bli direkta orsaker. De egenskaper och förhållanden som gör socialisationen svårare sorteras i modellen som *försvårande faktorer* (till exempel psykisk ohälsa, ADHD, svaga skolprestationer och missbruk), och de egenskaper som direkt kan orsaka normbrytande beteende som *direkta orsaker* (till exempel bristande självkontroll och impulsivitet, svårigheter med känsloreglering, och en normbrytande moral och attityd). Omgivningen kan också påverka i positiv riktning, mot prosocialt beteende. Individen är dessutom en aktiv aktör i sin egen

socialisation och påverkar själv hur omgivningen reagerar: svårhanterliga och destruktiva beteenden möts ofta av negativa reaktioner.

Från de sena ungdomsåren och framåt tar individens *livssituation* och egenskaper en mer stabil, men fortfarande påverkbar, form. Arbetslöshet, låg inkomst, livsmål inriktade på pengar och status, missbruk, ett umgänge med kriminella normer och psykisk ohälsa är viktiga, men de är *indirekta orsaker* som förstärker och vidmakthåller de direkta orsakernas kraft. De direkta orsakerna, som motivation att begå brott, inövade kriminella vanor, en moral som stödjer brott och ibland en kriminell identitet, är det som behöver finnas för att individen ska begå brott. Men ingen handling begås av en egenskap. Det krävs alltid en *situation* för att en normbrytande eller brottslig handling ska kunna ske. I situationen finns *tillfällig individpåverkan*, alltså tillfälliga tillstånd som att individen är berusad, arg eller stressad, och *situationens egenskaper* som antingen öppnar för eller stänger för handlingen, och där fattas individens *val eller beslut*. Efter handlingen kommer *konsekvenserna*, som individen upplever som positiva och förstärkande eller negativa och bestraffande.

Modellen läses på två tidsskalor. Den långa socialiserar och utvecklar individen över år och decennier, medan den korta förklarar den enskilda handlingen här och nu.

Omgivningen är viktig, men är inte en direkt orsak

Individens omgivning under uppväxten, alltså familjen, förskolan och skolan, umgänget och bostadsområdet, är viktig och påverkar individens utveckling. Men omgivningen är inte en direkt orsak till normbrytande, brottsligt beteende. Den påverkar individen via inläring och formar de egenskaper som i sin tur kan bli direkta orsaker, eller de egenskaper som skyddar.

Det har en viktig praktisk följd. Insatser som bara riktas mot omgivningsfaktorer, till exempel föräldrastöd, utan att man ser om de faktiskt påverkar individens direkta orsaker, är ett arbete i blindo mot det som är viktigast. Omgivningen ska påverkas, men med blicken på vad det gör med de direkta orsakerna. Insatser inriktade mot individens omgivning bör många gånger kompletteras med insatser riktade direkt till individen.

Omgivningen formar individen genom inläring

Omgivningen påverkar alltså individen genom inläring, och det är värt att stanna vid hur den inläringen går till, för det förklarar varför samma miljö formar olika barn olika. Individen lär sig på två sätt samtidigt: socialt, genom att se, härma och ta efter dem hon har omkring sig och de normer som gäller, och instrumentellt, genom att erfara vad olika beteenden faktiskt leder till och lära sig det som lönar sig.

Hur starkt något lärs in beror på fyra saker i samspel. Den första är möjligheten, alltså om det över huvud taget finns ett sammanhang att lära av, till exempel ett normbrytande umgänge att dras med i. Den andra är engagemanget, alltså om individen verkligen deltar i det och engagerar sig. Den tredje är förmågan att delta och ta till sig, som till stor del bygger på arvets förmågor och det barnet redan lärt sig, och som fungerar som en grind: utan tillräcklig förmåga sker inget riktigt deltagande och därmed ingen inläring. Den fjärde är förstärkningen, alltså om deltagandet leder till konsekvenser som gör beteendet mer sannolikt att upprepas, och det är förstärkningen som avgör hur djupt det inlärd sätter sig. En svaghet på en enda av de fyra kan dämpa hela inläringen, medan starka normbrytande möjligheter, engagemang och förstärkning tillsammans kan driva den kraftigt.

På den normbrytande vägen betyder det att ett barn som ofta befinner sig i normbrytande sammanhang, engagerar sig i dem, klarar av att delta och blir belönat för det, lär sig och befäster ett normbrytande beteende steg för steg. Skillnaden mellan att bara hänga i utkanten av ett stökigt umgänge och att bli invald, klara av att delta och bli rikligt belönad är just skillnaden mellan en ytlig och en djup inläring. Samma fyra dimensioner gäller på den prosociala vägen, där möjligheter, engagemang, förmåga och förstärkning i stället bygger upp det som skyddar, men på den normbrytande sidan är de mekanismen bakom hur ett problembeteende kan växa sig starkt.

Orsak och det som bara banar väg

En viktig sak som gör modellen användbar är att den skiljer det som direkt orsakar från det som bara banar väg. Vissa *försvårande faktorer* hos individen banar väg genom att göra socialisationen svårare, utan att i sig orsaka något, till exempel ADHD eller svaga skolprestationer. De kan skapa

svårigheter som frustration, missförstånd och utanförskap som gör den normbrytande vägen mer närliggande, och kopplat till inläringen kan de innebära att förmågan och möjligheterna att delta i och bli belönad i prosociala sammanhang och relationer minskar medan den normbrytande vägen står mer öppen. Ändå finns ingen rak orsakslinje från en diagnos eller ett svagt betyg till en normbrytande eller brottslig handling, och de flesta med sådana svårigheter begår aldrig normbrott.

Vissa egenskaper kan dessutom spela flera roller: impulsiviteten som en del av en ADHD-diagnos försvårar vardagen, men kan i handlingsögonblicket vara en direkt orsak i form av bristande självkontroll. En diagnos är därför inte i sig en förklaring till en normbrytande eller brottslig handling.

Det som faktiskt kan *orsaka* en normbrytande handling hos unga är ett fåtal egenskaper hos individen: bristande självkontroll och impulsivitet, svårigheter med känsloreglering, oräddhet och risktagande, brist i empatisk förmåga, bristande sociala förmågor, och en normbrytande moral och attityd. Insatser måste nå individens direkta orsaker för att göra skillnad, medan stöd mot det som bara banar väg och försvårar kan vara viktigt men förändrar inte i sig individens normbrytande, brottsliga beteende.

Skyddet, den positiva sidan

Mot svårigheterna står *underlättande faktorer* som påverkar individen i prosocial riktning: trygg anknytning, god språkutveckling och en fungerande skolgång. Det finns också *direkta motverkande faktorer*, sådant som direkt orsakar prosocialt beteende, alltså skyddet: god självkontroll, god känsloreglering, prosociala förmågor och en prosocial moral. De är inte bara frånvaro av problem utan aktiva bromsar, och de kan dessutom dämpa effekten av de orsaker och försvårande faktorer som kan finnas. Ett barn med god känsloreglering klarar en stökig hemsituation bättre, och ett barn med prosocial moral står emot en normbrytande kamratkrets bättre.

Från uppväxt till brott och livssituation

Från de sena ungdomsåren och framåt handlar det om brott, och individens sida sammanfattas i modellens livssituation och egenskaper. Individen bär då med sig samma slags *direkta orsaker* som under uppväxten, nu befästa och kompletterade med brottsspecifika orsaker: motivation att begå brott för pengar och vinster, inövade kriminella vanor, en moral som stödjer eller bagatelliserar brott, och ibland även en kriminell identitet. Runt dem ligger livssituationens *indirekta orsaker*, som arbetslöshet, ett missbruk eller ett umgänge med kriminella normer, som inte själva orsakar den brottsliga handlingen men förstärker och vidmakthåller de direkta. Ett missbruk kan exempelvis ge den kriminella motivationen bränsle, och ett kriminellt umgänge kan hålla attityderna vid liv.

Samma handling kan ha olika orsaker

Det räcker med en enda direkt orsak för att en normbrytande eller brottslig handling ska kunna ske. Ofta finns dock flera hos samma individ, och ju fler desto starkare orsakskraft och högre risk

för normbrytande, brottsligt beteende. Två individer kan begå samma slags handling av helt olika skäl, den ena med en direkt orsak, den andra med en annan. Samma modell rymmer på så vis både den som handlar kallt och beräknande och den som handlar impulsivt, utan en egen teori för var sort. Att samma slags normbrytande, brottsliga beteende inte alltid orsakas av samma orsaker hos olika individer är inbyggt i modellen, och är en viktig sak för förebyggande arbete: därför behövs individanpassade insatser.

Situationen, det som avgör här och nu

Ingen handling begås enbart orsakad av en egenskap hos individen. Den sker alltid i en situation, och flera saker i situationen avgör om den blir av. Den ena är *tillfällig individpåverkan*, alltså tillfälliga tillstånd hos individen här och nu: berusning, stress, ilska, grupptryck eller tillgång till ett vapen. Det är tillstånd, inte egenskaper, och ilskan i stunden är något annat än ett ilsket temperament. Den andra är *situationens egenskaper*, alltså vad platsen erbjuder: hur lätt något är att göra, hur låg risken att bli sedd är, hur stor vinsten är, och hur otydligt det är vad som gäller på platsen. I valet vägs person och situation samman, och det kan gå till på tre sätt: *det övervägda valet*, *risktagandet* och *det impulsiva valet*. Eftersom bara en del av handlingarna föregås av ett övervägt beslut, når avskräckning bara den delen. Resten måste förebyggas genom att påverka både personen och situationen.

Hög och låg brottsbenägenhet

Hur mycket som krävs av situationen beror på individen. En liten grupp står för väldigt många och allvarliga brott, samtidigt som många människor ibland begår enstaka normbrott och brott. Vid *hög brottsbenägenhet* bär individen flera starka direkta orsaker, och då räcker en liten anledning i situationen, en olåst dörr eller en upplevd förolämpning. Brott begås ofta och i fler slags situationer, och individen söker och skapar dessutom tillfällena själv genom sitt umgänge och sina vanor. Vid *låg brottsbenägenhet* är de direkta orsakerna få och svaga, och då krävs desto mer av situationen, starka tillfälliga tillstånd som berusning, stress eller ilska och för brott gynnsamma omständigheter samtidigt, för att ett brott ska ske. Handlingen blir då oftast lindrigare eller en engångshändelse, som ett slagsmål efter en lång kväll eller en stöld under ekonomisk press. Samma modell förklarar alltså både den mest brottsaktiva och den som begår enstaka brott, fast de två behöver helt olika insatser.

Konsekvenserna av beteendet blir en del av orsaken

Normbrytande, brottsligt beteende kan upplevas som väldigt funktionellt och belönande av individen som utför det. I modellens sista del, konsekvenserna, avgörs vad en handling får för följder, och de följderna matas tillbaka och påverkar vad som händer nästa gång. Efter en handling kan konsekvenserna upplevas som vinster eller förluster, och när beteendet upplevs som en vinst förstärks det: barnet som tar en kamrats leksak och får behålla den, och den vuxne som stjälar och får pengar utan att något händer, lär sig båda samma sak, att det lönade sig. Skillnaden mot inläringen under uppväxten är att det nu gäller återkopplingen efter en redan utförd handling, den som steg för steg gör beteendet till en vana.

I den återkopplingen ingår också omvärldens egna reaktioner, ända till den stämpling som gör en ung individ till "en sådan" och stänger prosociala vägar. En följd är att ett redan upprepat normbrytande, brottsligt beteende i sig blir en av de starkaste riskfaktorerna för fortsatt sådant beteende, eftersom det varje gång det lönar sig förstärks ytterligare och blir ett etablerat sätt att ta sig fram och lösa vardagens problem. Eftersom reaktionerna är en del av orsaken är de också något som går att ändra.

Olika kombinationer av orsaker förklarar olika normbrytande, brottsliga beteenden

Orsaksfaktorer i olika kombinationer förklarar olika typer av normbrytande och brottsliga beteenden. Det är alltså kombinationen av direkta orsaker som formar vilket slags beteende det blir: bristande självkontroll tillsammans med oräddhet ger typiskt impulsiva, reaktiva och aggressiva normbrytande beteenden eller våldshandlingar, medan kriminell motivation tillsammans med uppövade vanor och en kriminell identitet ger planerade vinningsbrott. En och samma modell räcker alltså, i stället för en egen teori för varje typ av normbrytande, brottsligt beteende.

Nätverkskriminaliteten

Att barn dras in i kriminella nätverk oroar i dag många, och modellen förklarar även det, med samma logik som allt annat och utan en särskild gängteori. Att rekryteringen följer samma mönster som annan utveckling mot normbrytande, brottsligt beteende är i sig en poäng, för då fungerar också samma slags förebyggande. Rekryteringen lyckas när en viss individ möter en viss situation: på individens sida finns ofta ett ålders normalt men särskilt starkt behov av tillhörighet och status, få prosociala alternativ och tidigare normbrytande beteende, och på situationens sida äldre rekryterare, en miljö som glorifierar kriminell tillhörighet och en brist på prosociala konkurrenter som idrott, fritidsgårdar och vuxna som når in. Det är kombinationen som avgör, för samma sårbara barn i en annan situation rekryteras inte.

Nätverket erbjuder pengar, status, tillhörighet och identitet, och rekryteringen lyckas där samhället lämnat de behoven omöta. Miljön har dessutom en egen förstärkande kraft, eftersom brottsligheten ökar under tiden i nätverket och avtar vid utträde, och risken följer ackumuleringslag, så att de barn som bär flest riskfaktorer också har mångdubbelt högre risk att dras in. Varje vuxen och varje verksamhet som möter barns behov av att höra till, synas, lyckas och tjäna egna pengar på laglig väg blir därmed en konkurrent till nätverken.

Orsaker i olika åldrar och kön

Vilka orsaker som väger tyngst skiftar med individens ålder, och de direkta orsakerna tar sig delvis olika uttryck hos barnet, ungdomen och den vuxne, även om det är samma slags faktorer genom åldrarna. I de tidiga åren väger arvet och den första socialisationen i familj och förskola tyngst, och det man kan se är utgångslägen som bristande självkontroll och svårigheter med känsloreglering snarare än brott. I tonåren skiftar tyngdpunkten mot kamratgruppen och situationen, och den viktigaste uppgiften blir att skilja de fåtal vars orsaker håller på att befastas från de många vars

normbrytande är situationsbundet och övergående. I ung vuxen ålder förskjuts tyngdpunkten till livssituationen och egenskaperna, där arbete och partner blir viktiga omgivningsfaktorer.

Normbrytande och brottsligt beteende, särskilt aggressivt och våldsamt, är vanligare bland pojkar och män än bland flickor och kvinnor. Modellen är dock densamma för alla, och det är fördelningen och styrkan hos orsaksfaktorerna som skiljer, inte vilka faktorerna är. En pojke och en flicka med lika stark bristande självkontroll och lika svag känsloreglering har enligt modellen samma orsaksbild, men sådana starka orsaker är i genomsnitt vanligare hos pojkar.

Därför kan en insats inte utgå från brottet, åldern eller könet i sig, utan måste utgå från vilka orsaker som är verksamma hos just den här individen. Det är orsaksbilden, inte kategorin, som avgör vad som behöver göras.

Det går att förebygga

Normbrytande, brottsligt beteende är förklarligt, och alltså går det att förebygga. Allt i orsakskedjan går att förändra: förmågor kan utvecklas, sammanhang kan bytas och fyllas med annat innehåll, situationer kan göras om, konsekvenser kan kopplas rätt. Och eftersom orsakerna är föränderliga går utvecklingen att påverka i alla åldrar, både genom att förebygga tidigt och genom att hjälpa någon som redan begått brott att lämna det bakom sig.

En gemensam karta för alla som förebygger

Den största praktiska nyttan med Brott förklarat är att kartan den utgör kan vara gemensam. Alla som möter individer, eller som ser platser och situationer med problem, har en föreställning om varför det som sker sker, men den är oftast outtalad och olika från person till person. Då blir samarbete svårt, för man talar egentligen om olika saker och menar att olika saker är orsakerna och alltså det viktiga att påverka hos individen eller på platsen. En modell som Brott förklarat gör föreställningen synlig och delad, så att förskola, skola, barn- och ungdomspsykiatri, socialtjänst, polis, kriminalvård, frivård, rättspsykiatri, fritidssektor, bostadsbolag, kommunens planering och föräldrar kan arbeta med orsakerna, var och en på sin arena, i samma riktning.

Hur man bör förebygga enligt modellen

Av modellen följer en tydlig riktning för hur normbrytande, brottsligt beteende bör förebyggas. Det första är att rikta insatserna mot de direkta orsakerna. Ett arbete som bara lindrar det som banar väg, till exempel ger stöd vid ADHD eller svaga skolprestationer, är viktigt i sig men minskar sällan normbrytande, brottsligt beteende om direkta orsaker finns och lämnas orörda. Det andra är att arbeta på båda hållen, med personen och med situationen. Det tredje är att stärka skyddet och inte bara ta bort risk, alltså att bygga upp självkontroll, känsloreglering, prosociala förmågor och en prosocial moral. Och inte minst att forma platser och situationer så att de försvårar normbrytande, brottsligt beteende och gärna så att de snarare underlättar positivt, prosocialt beteende.

Av modellen följer också hur insatserna bör dimensioneras och riktas. Omfattningen ska stå i proportion till problemen, med mer omfattande insatser där orsakerna är många eller starka och mindre där de är få. Innehållet ska utgå från vilka orsaker som är verksamma hos just den här

individen, inte från brottet, åldern eller könet i sig. Och tidpunkten spelar roll, eftersom det blir lättare ju tidigare arbetet sker, innan återkopplingen hunnit förstärka den normbrytande vägen. Eftersom varje verksamhet oftast ser bara sin bit av orsakskedjan, blir den gemensamma kartan också en förutsättning för att insatserna ska dra åt samma håll.

Brott förklarar och RBM

Brott förklarar förklarar varför normbrytande, brottsligt beteende sker. För hur insatser till individer ska utformas ansluter modellen till RBM, som står för Risk, Behov och Mottaglighet och är det internationellt mest använda ramverket för insatser mot brottslighet. Riskprincipen innebär att matcha insatsens omfattning mot risknivån, med intensiva insatser vid hög risk och minimala eller inga vid låg, eftersom tunga insatser mot en lågriskindivid kan göra skada, dels genom stämpling, dels genom att föra samman individen med mer belastade. Behovsprincipen innebär att rikta insatsen mot det som faktiskt orsakar hos just den här individen, alltså de direkta orsakerna och det som förstärker dem, inte mot allt som är svårt. Mottaglighetsprincipen innebär att anpassa insatsens form så att den når fram.

Kopplingen till Brott förklarar är tät. RBM:s kriminogena behov, alltså de mest belagda riskfaktorerna att rikta insatser mot, motsvarar i allt väsentligt modellens direkta och indirekta orsaker. Brott förklarar ger därmed RBM det som ramverket saknar, en förklaring till varför just de behoven orsakar och hur de uppstår, och RBM ger modellen en beprövad insatslogik. Själva logiken, att rikta insatsen mot orsakerna med rätt omfattning och i rätt form, följer direkt av Brott förklarar-modellens orsaksförklaring.

Brott förklarar och CPTED

Där RBM riktar sig mot individens orsaker är CPTED (Crime Prevention Through Environmental Design) motsvarigheten för platser och miljöer, alltså hur de utformas för att förebygga normbrytande beteende och brott. Grundidéerna är konkreta: naturlig övervakning genom att människor ser och syns, tydlig tillträdeskontroll, miljöer som signalerar att någon bryr sig om platsen, underhåll så att det slitna och övergivna inte inbjuder till mer, och legitim aktivitet som tränger undan den olegitima. I modellens språk arbetar CPTED med situationens egenskaper, alltså ansträngningen, risken, vinsten, provokationerna och otydligheten, och kan därför påverka individers val i situationen.

Kopplingen till Brott förklarar är att CPTED framför allt når det övervägda valet, eftersom den som kalkylerar påverkas av höjd ansträngning och risk, medan den högbenägne och den impulsive påverkas mindre av hur en plats är utformad. Situationell prevention är därför aldrig ett alternativ till individinriktat arbete, utan dess komplement: CPTED för platserna och tillfällena, RBM för individerna och orsakerna, och Brott förklarar som kartan som visar var vardera hör hemma.